Lukács Krisztina

Női sorsok a börtönön innen és túl[1]

A börtönnépesség egyre szélesedő táborán belül az utóbbi néhány évben megkülönböztetett figyelem övezte a női fogvatartottak helyzetének alakulását. Ezen folyamat jelentős állomásaként a közelmúltban egy olyan tanulmánykötet látott napvilágot, amely feltárja és bemutatja az európai börtönökben fogva tartott nők életviszonyait, a bebörtönzésük előtti és az azt követő életútjukat. A számtalan hasznos, ugyanakkor érdekes információt összefoglaló kiadványt a büntetés-végrehajtás iránt érdeklődők nagy lelkesedéssel fogadták.

Az a kutatási projekt[2], amely a kötetben foglalt információk összegyűjtésére lehetőséget biztosított, az Európai Unió Ötödik Keretprogramja segítségével jött létre, és a „Társadalmi-gazdasági kutatás bázisának kiszélesítése" elnevezést kapta. A program egyetemi kutatóintézetek és más nem kormányzati szervek közreműködésével zajlott hat európai ország – Spanyolország, Németország, Anglia és Wales, Olaszország, Franciaország, illetve Magyarország területén. Mindezt egy spanyol partner, a SURT koordinációs tevékenysége egészítette ki.

A projekt 2002 novemberében indult útjára, és 2005 tavaszán zárult le. Maga a kutatás csak kis mértékben foglalkozott a nők bebörtönzésének jogi aspektusaival, inkább a társadalmi és munkaerő-piaci (re)integráció kérdésére fókuszált, valamint a reintegráció folyamatában résztvevő különböző szervezetek és egyének szerepére és munkájának összehangoltságára fektette a hangsúlyt.

A projekt megindítását egyértelműen indokolta, hogy az információknak ezen területet érintő mélységes hiánya tulajdonképpen lehetetlenné tette az integrációs politika és gyakorlat hibáinak feltárását és új alternatívák kidolgozását.

Az elsődleges cél egy olyan széleskörű összehasonlító kutatás kivitelezése volt, amely képet ad az európai börtönökben fogva tartott nők valós helyzetéről, a szabadlábra helyezés utáni életükről, továbbá bemutatja társadalmi és munkahelyi integrációjukat – illetve ennek hiányát – a programban résztvevő hat országban, megvilágítva a szociális- és büntetőpolitika hatékonyságát e folyamatok menetében. Elsősorban azon „kulcs-tényezők" azonosítására törekedtek, amelyek befolyásolják egyrészt a bebörtönzött nők eredeti társadalmi kirekesztettségét, másrészt a börtönt követő visszailleszkedés esélyeit. A kutatás résztvevői célul tűzték ki továbbá a témával összefüggésben felmerülő kérdések rendszerbe foglalását és elemzését annak érdekében, hogy részletes és megalapozott javaslatok születhessenek például a büntetés-végrehajtási intézetek kapacitásának növelésére, és hogy kialakulhasson – még, ha kezdetben szűk körben is – a helyzet tényleges megoldásához elengedhetetlen helyes társadalmi szemlélet. Véleme-

1 Könyvismertetés: Women Integration & Prison, edited by SURT Association (Marta Cruells & Noelia Igareda), Aurea Editores, Barcelona, 2005.

2 MIP |Mujeres Integración y Prision| Kutatási Projekt

nyük szerint ugyanis olyan ajánlások, politikai irányelvek kidolgozására van szükség az államok kormányai és szociális intézményei számára, amelyek megoldással szolgálnak olyan kulcsfontosságú problémákra, mint például a társadalmi kirekesztettség, a nemek közötti egyenlőtlenségek, az erőszak és a droggal kapcsolatos problémák. Mivel a politika, a jogalkotás általuk elképzelt helyes útra terelése mellett a társadalom mozgósítása is nélkülözhetetlen valamely probléma tartós megoldásához, az említetteken túl a kutatás célja volt az is, hogy megindítson egy széles körű szociális vitát a társadalom egyik hátrányos helyzetű csoportja életkörülményeiről, helyzetük javításának lehetséges módjairól.

A kutatásuk kiindulópontja az a feltevés volt, hogy a legtöbb női elítélt már bebörtönzése előtt is bizonyos fokú társadalmi kirekesztettség áldozata. Helyzetük teljes körű értékelése érdekében egy több tudományágat összefogó megközelítés, egy sokrétű kutatási mechanizmus kidolgozása vált szükségessé, amely az egyes területek sajátosságait magánviselő különféle módszerekből állt.

Az adatok összegyűjtése céljából a nőkkel és a pártfogó felügyelőkkel interjúsorozatot készítettek. Az első interjúra a börtönbüntetésük utolsó heteiben került sor, amit egy, illetve négy hónap múlva további beszélgetések követtek. Az utolsó interjút kilenc hónappal a szabadlábra helyezésük után jegyezték fel. A módszer részét képezte még az ún. részletes életpálya interjú országonként két-két nővel. A pártfogó felügyelőkkel lefolytatott beszélgetések betekintést engedtek a visszailleszkedés folyamatában részt vevő börtönszemélyzet, a feltételesen szabadlábra helyezettek felügyelői, az NGO-k, a büntető bírák, más döntéshozók és a szakértők véleményébe is a reintegrációról.

Mivel a kutatás által érintett területeken az európai politikai gyakorlat nagyon heterogén, a kutatást végzők feladatuknak tekintették azon kérdés megválaszolását is, hogy az eltérő megoldások mennyire vannak eltérő hatással az egyes országok fogvatartottjaira, illetve a reintegrációs folyamatokra.

A MIP projekt górcső alá vette a büntetőpolitikai és törvényhozási összefüggéseket, a reintegrációs intézkedések elemzését ugyanúgy, mint a különböző állami és nem állami szervek által irányított börtönbeli és börtön utáni programokét is. Minden országban jelentések készültek – a nemzeti törvényhozás fényében – az érintett területek demográfiai, társadalmi-gazdasági és büntető aspektusairól. Külön jelentésben kapott helyet a munka, az oktatási és képzési programok hatékonyságának, az egészségügyi ellátásnak, a szociális kontaktust és családi kapcsolatokat érintő intézkedéseknek, végül a gazdasági erőforrásoknak a bemutatása.

A MIP a társadalmi, szociális kirekesztettség nézőpontjából közelíti meg a bebörtönzött nők helyzetének, életviszonyainak vizsgálatát. A nemiséget a vizsgált folyamatok kapcsán igen lényeges tényezőként kezeli, amely a kirekesztettség alapjául szolgálhat. A társadalmi kirekesztettség minden formáját a nemen keresztül interpretálja, és ezáltal három fő dimenziót tár fel: gazdasági, kulturális és politikai dimenziót.

– A *gazdasági dimenzió* a szegénység feminalizálódására világít rá azáltal, hogy bebizonyítja, a közelmúltban nőtt a női családfővel bíró csonka családok száma és a jövedelmek nemek szerinti aránytalansága. Mindez elsősorban a nőket érintő munkanélkü-

liségben, a hajléktalanságban, a növekvő adósságokban, a szükségleteket ki nem elégítő fogyasztásban és a bizonyos területekről történő kirekesztettségben nyilvánul meg (pl. színvonalas egészségügyi ellátás, iskola).

– A fent említett csoportok esetenként további társadalmi megkülönböztetéstől is szenvednek, amely lehet nemi, faji, osztálybeli, státuszbeli, életkorbeli, vagy a kiszolgáltatott helyzetből adódó. Ezen *kulturális dimenzió* által különösen érintett csoportok az egyedülálló anyák, a női dolgozók, a leszbikus nők, az otthoni erőszak és a szexuális erőszak áldozatai, a kisebbséghez tartozók – különösen az etnikai csoportok tagjai és a bevándorlók.

– *Politikai szempontból* kirekesztettek azok, akiket megfosztottak bizonyos vagy összes állampolgári jogaiktól (fiatalkorúak, bevándorlók, menekültek); azok, akik a jogszabályok alapján nem jogosultak bizonyos szociális ellátásokra (elítéltek); illetve a különböző sztereotípiák áldozatai (prostituáltak, börtönviseltek).

A női elítéltek gazdasági sebezhetőségét jól tükrözi, hogy legtöbbjük az államtól kapott szociális segélyből élt vagy rendkívül alacsony jövedelemmel rendelkezett, és csak elenyésző részük dolgozott a börtönbüntetésük előtt. A legtöbb jelentés hangsúlyozza a szoros összefüggést a szegénység és az iskolázatlanság, a drogfüggőség, az etnikumhoz vagy a más nemzethez tartozás között.

Az általánosan alacsony szintű iskolázottság minden országra jellemző volt. Az elítélt nők jelentős részének az általános iskolánál nincs magasabb végzettsége. Ha el is kezdtek valamilyen középiskolát, onnan terhesség, családi okok vagy drogfogyasztás, drogfüggőség miatt kimaradtak. Több országban előfordult írni vagy olvasni tudás hiánya, sőt teljes iskolázatlanság is. Az igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a női elítéltek egy része főiskolai vagy egyetemi diplomával rendelkezett, méghozzá nagyobb arányban, mint férfi társaik.

A külföldi állampolgárságúak jelenléte igen magas a vizsgált országok börtöneiben, ez alól Magyarország jelentett kivételt. A legtöbb problémát az az előítélet okozza, amely alapján a bevándorlókat sokan egyszerűen bűnözőknek tekintik. A bevándorlók egyébként is könnyű célpontok, könnyen kriminalizálódnak. Amennyiben a büntetőeljárás ténylegesen beindul, a külföldi további hátrányokkal szembesülhet: faji előítéletek, nyelvi akadályok, a megfelelő védelem hiánya és pénzügyi problémák.

Az etnicitást külön kategóriaként kezeli a jelentés. Mind a hat országban a legnagyobb etnikai csoportot a roma nők képezik. Ők még a külföldieknél is sebezhetőbbek és kirekesztettebbek, mert az emberek automatikusan összekötik őket a bűnözéssel, a lopásokkal, a prostitúcióval és a drogfogyasztással. Diszkrimináció éri személyüket mind a bűnüldözésben, mind a büntetőeljárás folyamán.

A nők több mint fele valamilyen kábítószerrel kapcsolatos bűncselekményért kerül börtönbe. A felmérés szoros kapcsolatot vélt felfedezni a drogfogyasztás és a szegénység, illetve a szexuális visszaélés/erőszak között, de a közvetlen környezet szerepe is jelentősnek bizonyult (drogfogyasztó szülők, elhanyagolt gyermek).

Pat Carlen, a kötet egyik szerzője rámutat arra, hogy sok fiatal nő bűnöző karrierje akkor kezdődik, amikor fizikai vagy szexuális bántalmazást követően elhagyják család-

jukat, otthonukat, és nem kínálkozik más megoldás a megélhetés érdekében, mint bűncselekményt elkövetni. A kapcsolat az erőszak és a bűnözés között jellemzően kétféle: az erőszakolója ellen erőszakos bűncselekményt követ el a nő vagy az erőszakoló bűncselekmény elkövetésére kényszeríti a nőt.

Tekintet nélkül az elkövetett bűncselekményre, addigi életútra vagy bármilyen más körülményre, az elítélt nők legtöbbje az anyaságot és a gyermekeit tekintette élete értelmének. A jó anya szerintük az, aki nem engedi, hogy a gyermeke állami gondozásba kerüljön, és megpróbálja biztosítani a család megélhetését bármi áron. Nem véletlen, hogy a fájdalom legfőbb forrásaként a gyermekeiktől való elszakadást említették. Különösen erős volt a bűntudat érzése, hogy anyaként megbuktak. Továbbra is felelősnek érezték magukat a gyermekeik ellátásáért, ezért sokan a börtönben is spóroltak és hazaküldték a megkeresett pénzt. Féltek attól, hogy gyermeküket elvesztik, vagy azok elfordulnak tőlük, és ez a mindennapi stressz forrásává vált a börtönökben.

Leszögezhetjük, hogy a női börtönök rendkívül periférikus helyzetben vannak, hiszen számuk csekély, emellett szegényes körülmények, munka- és képzési lehetőségek jellemzik őket. A zsúfoltság miatt a magánélet hiánya; a börtönök elhelyezkedése, a láthatás szigorú szabályozása és a telefonálások korlátozása miatt a kapcsolattartás nehézkes volta tovább erősítik a törést. Az elítéltek egészségi állapota mind fizikai, mind pedig pszichológiai értelemben romlik a bebörtönzés alatt. A bebörtönzés kirekesztetté teszi azokat a nőket is, akik nem voltak azok a bebörtönzésük előtt: elvesztik gyökereiket, megfosztottá válnak anya és feleség szerepüktől – ami számukra a legnagyobb veszteség.

A kutatás során arra is fény derült, hogy ellentmondás van az alapelvek és a gyakorlat között a börtönök funkcióját illetően. A reintegrációnak prioritást kellene élveznie a biztonság funkciójával szemben. Ennek ellenére valamennyi vizsgált országra jellemző, hogy a börtönök gyakran mulasztanak a reintegrációs funkciók teljesítése tekintetében, mivel a közvélemény inkább biztonságot követel.

A jelenleg alkalmazott reintegrációs intézkedések és programok közel sem elégé hatékonyak. A nemzeti jelentések rámutatnak az anyagi források és a megfelelő, reintegrációval foglalkozó személyzet hiányára, mint az eredménytelenség lényeges okaira is.

Az egyik legfontosabb visszailleszkedést segítő program az elítéltek számára a munka. Sajnos a börtönök által biztosított munkalehetőségek rendkívül korlátozottak, emellett a bebörtönzés alatt nem látják el a nőket piacképes munkavégzési képesítésekkel vagy más, a börtön utáni élethez szükséges hasznos végzettséggel sem. Ennek eredményeként a képzés és az oktatás a börtönökben nem járul hozzá hatékonyan azon képességek elsajátításához, amikre szüksége lehet egy nőnek a szabadulás után. Ugyanakkor akiknek sikerül piacképes szakmát elsajátítaniuk a börtönben, szabadulásuk után mindannyian el tudnak helyezkedni. Azok közül néhányan, akik rendelkeztek középfokú végzettséggel és hosszabb tartamú az ítéletük, egyetemet vagy főiskolát kezdtek el.

A szabadulást közvetlenül megelőző tanácsadás és kurzusok a legtöbb esetben szintén nem hatékonyak, nem kellően összehangoltak és korántsem személyre szabottak. Ennek oka, egyszersmind eredménye is az, hogy nem elérhetők, illetőleg nem szolgál-

nak kellően konkrét, kézzelfogható információval a szabadulás utáni lehetőségekről. Nincs összhang a különböző állami és nem állami apparátusok tevékenysége között, ennek következtében a női elítéltek nem részesülnek széleskörű, átfogó és egyéniesített segítségben.

Az elítélt nők helyzetét érintően a szabadulás után sem tapasztalható érdemi változás. A szabadlábra helyezés gyakori velejárója az ún. börtön utáni dezorientációs szindróma. Ebben az időszakban jellemzően erős bizalmatlanság mutatkozott a nők részéről – elsősorban az állami intézmények irányában. Az első néhány hónap a legkritikusabb anyagi szempontból is, hiszen gyakorlatilag mindegyik országban hiányzik a szabadul nőket segítő anyagi támogató rendszer. A börtön utáni nehéz körülmények csak fokozzák a korábbi kirekesztettséget.

Az reintegrációt célzó szolgáltatások közötti folyamatosság és összhang a szabadulást követően sem elégséges. A megfelelő személyzet és az anyagi eszközök hiánya erősen behatárolja a lehetőségeket. Egy pártfogó felügyelő egyszerre átlagosan 90, vagy még több volt fogvatartottnak próbál segíteni, ám a magas létszám alaposan megnehezíti helyzetüket. További probléma, hogy az elítélt nők a pártfogókat gyakran csak az őket ellenőrző személyeknek tekintik. A börtönhatóságokkal azonosítják felügyelőiket, nem bíznak bennük, és félnek, hogy visszajuttatják őket a börtönbe.

Az NGO szakértők munkájuk és a rugalmas szolgáltatás legnagyobb akadályaként a központosított és akkreditált programok hiányát említik. Az integrációs intézkedések minőségellenőrzésének és megfelelő értékelésének problémái szintén említésre kerültek. A különféle szervezetek képviselőit a börtönszemélyzet is gyanakvással fogadja, és ezáltal akadályozzák a munkájukat.

A szolgáltatások nincsenek összhangban a szabadult nők eltérő igényeivel. A legtöbb projekt csak a drogfüggő vagy a mentálisan sérült börtönviselt nőknek nyújt segítséget, holott legtöbbjüknek jóval összetettebb problémája van.

A helyzetet tovább rontja a börtönviseltekkel szembeni általános előítélet. Ez gyakori jelenség a vizsgált országokban, amit tetéz a külföldiekkel, az etnikai csoporthoz tartozókkal szembeni és a pusztán abból fakadó ellenszenv, hogy a volt elítélt: nő. Ezek a tényezők szintén gátolják a pártfogó felügyelők hatékony munkáját.

A MIP kutatás tehát egyértelműen igazolja egyrészről azt, hogy a nők szabadulásuk után a különféle szervezetek összehangolatlan elvárásai miatt szenvednek károkat, másrészről gyakran tájékozatlanságukból fakadóan képtelenek hozzájutni még azokhoz a szolgáltatásokhoz és juttatásokhoz is, amelyek járnának nekik. Szabadulás utáni dezorientáltságukat csak erősíti a megfelelő és jól összehangolt reintegrációs segítségnyújtás és az egymásra épülő stratégiák hiánya. A MIP végső konklúziója a női elítéltek reintegrációjának egyértelmű sikertelensége. Még ha nem is jutnak vissza nők a börtönbe, sokan a perifériára szorulnak, és gyakran a bebörtönzésük előttinél is rosszabb helyzetbe kerülnek.

A felmérés egyértelműen foglal állást a bebörtönzés és a reintegráció közötti ellentmondás mellett. Ezeket ellentétes folyamatoknak tekinti, és az utóbbi semmiképp sem minősül az előbbi jóvátételének. Alapvető politikai reformot javasol a női elítéltek szá-

mának szigorú csökkentésére. Számos kevésbé káros és romboló alternatíva létezésére hívja fel a figyelmet, és az Egyesült Királyságban működő női Közösségi Központok példáján keresztül azt bizonyítja, hogy megfelelő gondoskodással és támogatással a női törvényszegők is visszavezethetők a társadalomba.

A tanulmánykötet összeállítóinak célja azonban vélhetően jóval több volt, mint egy nagy volumenű kutatás eredményeinek logikusan rendezett összefoglalása. Szerzői – és ez a kötet hangvételéből egyértelműen kiderül – a helyzet valósághű ábrázolásán túl fel kívánják hívni a társadalom figyelmét, rá kívánják irányítani az emberek érdeklődését a bebörtönzött nők sorsára. Arra késztetik az olvasót, hogy valóban elgondolkodjon azon, hogy a bebörtönzés intézménye a nők mely rétegeit érinti, mik ezen érintettség okai, és milyen súlyosak a börtönhatások következményei.

A tanulmányok megkérdőjelezhetetlen módon világítanak rá a rendszer hibáira, hiányosságaira és arra, hogy miért olyan sürgető a helyzet orvoslása. Mondanivalójuk remélhetőleg nem marad visszhang nélkül, és lesznek majd néhányan, akik a kutatás eredményeiből kiindulva szót emelnek a társadalom perifériájára sodródott nők életkörülményeinek jobbá tétele, lehetőségeik körének szélesítése érdekében. Az információhiány már nem jelenthet problémát. A valósággal való szembesülés talán felkelti majd a változás iránti igényt.